

ПОЕЗІЯ Я. ЩОГОЛЕВА ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ XIX ст. ЯК ХУДОЖНІЙ ФЕНОМЕН ПЕРЕДМОДЕРНІСТИЧНОЇ ДОБИ

Анотація. Поезія Я. Щоголева пізнього періоду творчості розглядається в аспекті вияву художньої традиції XIX ст. і формування естетичних тенденцій межі XIX–XX ст. Проаналізовано художній світогляд і поетику творчості Я. Щоголева 80–90-х років XIX ст.

Ключові слова: художній світогляд, структура вірша, романтизм, просвітництво, неокласицизм, декаданс.

Анотация. Поэзия Я. Щоголева позднего периода творчества рассматривается в аспекте проявления художественной традиции XIX ст. и формирования эстетических тенденций рубежа XIX–XX ст. Проанализированы художественное мировоззрение и поэтика творчества Я.Щоголева 80–90-х годов XIX ст.

Ключевые слова: художественное мировоззрение, структура стиха, романтизм, просвещение, неоклассицизм, декаданс.

Summary. Poetry of Y. Shchogolev for the late period of creative work is considered in the aspect of artistic tradition of the 19th century and formation of aesthetic tendencies on the border of 19th and 20th centuries. The artistic world perception and poetics of the creativity of Y.Shchogolev in 80–90th of the 19th century were analyzed.

Key words: artistic world perception, structure of verse, romanticism, enlightenment, neoclassicism and decadence.

Українська поезія останніх десятиліть XIX ст. виявила взаємодію рецепції поетичних традицій XIX ст. і становлення естетичних тенденцій раннього модернізму як провідний чинник художньої специфіки літератури цього часу. Художні явища передмодерністичної мистецької доби, базовані на формуванні нових світоглядно-естетичних парадигм в умовах розвитку традиційних напрямів художнього мислення, є визначальними в поезії Я.Щоголева 80–90-х років XIX ст.

Пізня лірика Я.Щоголева останніх десятиліть XIX ст. репрезентувала домінуючу світоглядно-естетичну функцію традицій романтизму. Твори поета відзначені широким використанням і багатоваріантністю інтерпретації мотиву козацької слави України, характерного для української романтичної лірики першої половини XIX ст. У віршах «Запорожець», «Воля», «В степу», «Запорожець над конем», «Запорозький марш» Щоголев продовжує глорифікацію козацької епохи, властиву його ранній ліриці. Структуротворчою основою поезій виступають символічні образи запорожця, козацького коня, народнопоетичні мотиви козацької битви, приїзду козака до родини та ін. Починаючи з вірша «Січа» (1882) переважаючим у творах вказаного семантичного поля стає смуток за минулою славою козацтва, усвідомлення неминучості відходу епохи героїзму і волелюбності у минуле. М.Зеров підкреслював світоглядну ідею скінченності козацької епохи, якою зумовлені «і романтична тематика Щоголева, його ущербні мотиви, настрої умирання й згасання» [2, с. 308–309]. Актуалізується мотив занедбання козацької могили як символу історичної пам'яті («Січа», «Одповідь»). Композицію вірша «Остання січа» формує антитеза козацької слави минулого і буденності сучасного життя. У поезії «Хортиця» мотив смутку за минулою славою козацьких часів структурується персоніфікацією природи. Неминучість забуття ко-

зацької слави поет підкреслює інтерпретацією образу лірника — романтичного символу старовини — у вірші «Кобзар»: лірникові невідомі думи і пісні «Про Підкову та Сомка, Про Хмеля, Про Дорошенка, Ще й про грізного Сірка». Закривавлений кінь без вершника, що мчить степом (поезія «Огир») набуває рис символу загибелі козацтва.

Визначальний для художнього світогляду письменника романтичний культ старовини конкретизується антитезою минулого і сучасного, представленою в діапазоні від пейзажної лірики і побутових замальовок до роздумів морально-етичного плану. В пейзажній поезії «Степ» предметні образи квітучої природи контрастують з смутком за минулим і осудом сучасних «свар і хижацтва». Занепад чумацтва сприймається поетом як вияв руйнування традицій старовини («Останній з могикан»). У центрі поезії «Старовина» — антитеза високої моральності у минулому і бездуховного, меркантильного сучасного суспільства.

Співвіднесенням минулого з сферою ідеалу зумовлене в пізній поезії Щоголева утвердження духовно-особистісної цінності минулого. «Заповіт старовини», зафіксований у піснях рідного краю, цінний для ліричного суб'єкта як спогад про щасливі роки юності («Марево»). В алегоричному вірші «Нива» поет висловлюється проти занедбання того, що було дороге в минулому. Як важливий елемент духовного світу особистості осмислюється пам'ять про минулі покоління, про близьких людей, що пішли з життя («Суботи св. Дмитра», «Незабуття»).

Функціонування антитези минулого і теперішнього як світоглядно еквівалентної екзистенційної суперечності ідеалу і дійсності, генетично пов'язане в поезії Щоголева з романтичним культом старовини, набуває подальшого розгортання в поетичній творчості Б.Лепкого, С.Чарнецького і М.Філянського, в якій домінували художні тенденції декадансу. Темпоральна співвіднесеність ідеа-

лу зі сферою минулого, що протиставляється духовній неповноцінності теперішнього, утворила важливий світоглядний компонент поезії декадансу. Художню наступність поезії Щоголева і тенденції декадансу в українській поезії кінця XIX — початку XX ст. виявляє також ідея цінності минулого для духовного світу особистості. Щоголевська теза особистісної цінності спогаду про минуле була найширше розгорнута в поезії Б.Лепкого, а також М.Філянського.

Увага до проблеми часу, констатація історичної змінності явищ навколишнього світу, оберненість поетичної думки в минуле стали вихідною базою для формування в художньому світогляді пізнього Щоголева натурфілософського детермінізму, що виявився в акцентуванні визначеної природою циклічності від народження до смерті як закону земного життя, роздумах про скінченність життя, неминучість смерті — жорстокої і всевладної сили, елегійному смутку за втраченим. Натурфілософське бачення руйнівної дії часу, важливу функцію мотиву смерті неодноразово підкреслювали дослідники творчості поета [2, с. 317–318; 5, с. 63–64; 1, с. 517–519], зокрема у розділі М.Бондаря до «Історії української літератури XIX століття» відзначений генетичний зв'язок теми скінченності земного життя у творчості Щоголева з поезією епохи бароко [1, с. 518]. Натурфілософська домінанта художнього світогляду Щоголева відіграла провідну роль у становленні в українській поезії кінця XIX — початку XX ст. естетичних тенденцій декадансу, що ґрунтувалися на ідеях натурфілософського детермінізму, скінченності індивідуального буття, актуалізували циклічну модель часу і засвідчили рецепцію світовідчуття епохи бароко.

Формування натурфілософсько-фаталістичної інтенції в поезії Щоголева розпочинається інтерпретацією теми смерті у віршах кінця 70-х — початку 80-х років. У поезіях «Вродниця», «Родина» осмислюється темпоральна несправедливість: смерть постає жорстокою всевладною силою, що нищить красу, забирає у людини рідних і близьких. Могутність смерті акцентує і вірш «Покій». Про іманентність мотивів елегійного смутку і неминучої смерті для поезії Щоголева свідчить переспів вірша І.Козлова «Вечерний звон» (традицію звернення до цього вірша як інтертекстуального джерела власного твору пізніше продовжує Б.Лепкий). Бачення смерті як закону природи, думка про руйнівну силу часу виражається в елегійних поезіях початку 80-х років «Покинутий хутір» і «Осінь» («Висне небо синє...»). Осінній пейзаж вірша «Осінь» асоціативно продовжується висловленням жалю за минулою красою. У творі означається характерна для художнього мислення поета тенденція до маніфестування світоглядної позиції в афористичних монологах-роздумах:

*Все, що зеленіло,
В'яне й умира,
Умира безслідно, —
Та воно й пора!*

Структурно-семантичні аналогії цього твору Я.Щоголева і вірша Б.Лепкого «Останній птах в вирій летить...» з циклу «Осінь» (1901) виявляють подальший розвиток в поезії декадансу ідей скінченності життя, руйнівної дії часу, артикульованих творчістю Я.Щоголева свідчать про художню наступність поезії Я.Щоголева і Б.Лепкого в плані філософської узагальненості вислову і структурну співмірність афористичного образотворення у віршах обох поетів. Неминуча скінченність земного життя акцентується також в інтимній ліриці Щоголева («Пляц»). Фаталістична позиція, висловлена модифікацією біблійної тези, підсумовує філософське осмислення історичної теми у вірші «Січа»: «Животу, але і смерті — всьому є своя черга». У вірші Я.Щоголева «Січа» започаткована рецепція мотивів Книги Еклезіаста, яку продовжують Б.Лепкий (вірш «Бачиш?») і М.Філянський (поезії «Свій час — на сон весняних чар...», «Всьому під сонцем — край один...») в контексті співмірності ейдетики біблійної Книги Еклезіаста і світовідчуття декадансу. У поезіях Я.Щоголева другої половини 80-х років відбувається подальше розгортання ідеї натурфілософської напередвизначеності, актуалізуються елегійні мотиви. Етико-дидактична основа вірша «До чарівниці» поєднується із заувагами про тимчасовість буття. Роздум про ілюзорність людських мрій, сподівань у пейзажно-психологічній поезії «Марево» підсумовується ствердженням закономірного характеру деструктивних процесів, зумовлених часом. Семантична домінанта вірша «Лірник» — елегійні мотиви безповоротної втрати, марності сподівання повернути минуле щастя. Елегійна поезія «Листопад» (1888) започатковує естетизацію мінорного настрою, основоположну для художнього дискурсу декадансу:

*І висне небо в ті часи,
Немов циновий дах,
І стигнуть краплі від роси,
Як сльози, на гілках.*

*А ти, що осені настиг
Та просвітку не знав,
Чи хоч єдиний лист зберіг,
За котрим жалкував?*

*І чи хоч краплю теплих сліз
Зоставив від весни,
Щоб плакати так, як плаче ліс
За літом восени?*

Характерний для цього вірша синтез предметності пейзажного образу і ускладненої метафорики набуває значного поширення в поезії декадансу межі XIX–XX ст. (Б.Лепкий, С.Чарнецький, М.Філянський).

Світоглядна настанова на минулість, тимчасовість явищ навколишнього світу зумовила елегійну тональність інтимної лірики Щоголева. Особливістю його інтимно-психологічних елегійних поезій є образ-реалія як імпульс до роздумів, спогадів. Вірші «Келих», «Дарунок», «Вінок», «Жмуток» по-

будовані за спільним композиційним принципом: предметна деталь (келих, стрічка з коси, зів'ялий вінок, лист) стає відправним пунктом для спогадів про минуле кохання.

Зародження естетичних тенденцій поезії межі XIX–XX ст. співіснує в пізній ліриці Щоголева з широкою рецепцією фольклору, властивою ранньому романтизму. Як і в перший період творчості 40-х років, поет активно використовує народні пісенні образи і мотиви, композиційні прийоми і ритмомелодичні форми: «Бурлаки», «Черевички», «Чумак», «Колядка», «Горішки», «Пряха», «Рута», «Пісня» («Ранньою зорею...») та ін. Персональні пісенні поезії «Черевички», «Горішки», «Пряха», «Рута» продовжують традицію пісенної лірики Шевченка. Дотичність до соціальної проблематики, мотиви і образи бурлацьких і чумацьких пісень зближують вірші «Бурлаки», «Чумак» з поезією І.Манжури («Бурлака», «Босяцька пісня», «Пісня», «Бурлакова могила»). Вірші «Бурлаки» і «Черевички» відзначаються структурною виразністю, чіткістю пісенної композиції, що досягається засобами анафоричного паралелізму, рефрену, обрамлення, образних модифікацій. Поезія «Рута» виявляє зацікавленість фольклорною символікою природи. Ряд поезій оповідного плану побудованих на основі фольклорних переказів і легенд. Серед них виокремлюються обробки сюжетів з народної демонології («Лоскотарки», «Ніч під Івана Купала», «На полюванні», «Климентові млини») і твори, у центрі яких — історичні перекази про звичай запорозьких козаків («Барвінкова стінка», «Бабусина казка»).

Помітна світоглядно-естетична роль в поезії Щоголева належить синтезу романтичних і просвітницьких художніх тенденцій, традиційних для української поезії другої половини XIX ст. Художня інтерпретація соціальної теми, семантично центральна в оповідній ліриці поета, виявляє рецепцію просвітницьких структурно-семантичних моделей, підпорядкованих ідеї співчуття до знедолених. У вірші «Завірюха» зображення суворой зимової природи змінюється картиною убогої хати, в якій мати, журячись біля хворої дитини, ще не знає про смерть чоловіка. Сюжетним центром поезії «Похорони» є картина похорону як випадково побачений епізод життя міста. Провідну функцію у творі виконують образи-деталі, що підкреслюють бідність похорону («труна неприкрита й убога», «ані хреста, ні святих корогвів») і горе дівчинки, яка втратила матір («як камінь, упала і крикнула: «Матінко рідна, вставай!»). Просвітницьку орієнтацію на зображення соціальних вад виявляє вірш «Шинок» з характерною предметною деталлю (пляшка над вікном шинку) в складі обрамлення. Функціональна навантаженість образу-деталі в портретному описі властива віршеві «Судящий», що репрезентує загалом малопоширений в творчості Щоголева сатиричний кут зору на об'єкт зображення (судове чиновництво).

Співвідносними з соціальною темою є також поезії, що зображають побут представників ремісничьких професій — «Ткач», «Кравець», «Швець», «Мірошник». Ці твори насичені предметними атрибутами праці. Вірш «Ткач» виокремлюється серед них наближеністю до нових засобів поетичного вислову межі XIX–XX ст. Предметність образу і афористичність вислову вірша «Ткач» свідчать про актуальність елементів неокласичної поетики для художнього дискурсу пізнього Щоголева.

Крім розповідних поезій, соціально-побутова тема інтерпретується у віршах, побудованих як монолог-сповідь ліричного персонажа. Поезія «Старець» перегукується з «Босяцькою піснею» І.Манжури: твори об'єднують іронічна тональність монологу персонажа, нарікання на злидні, приховане за апологетизацією вільного життя. У вірші «Чередничка» виразна фольклорна основа — мотиви сирітських пісень, пісенна структурованість композиції.

Рецепцію просвітницьких ідей виявляють поезії з морально-етичною інтенцією «Тестамент», «Братерство», «Война», написані в першій половині 80-х років. У вірші «Тестамент» — дидактичному монолозі-звертанні до молодого покоління — акцентується культуротворча роль науки і освіти, утверджуються принципи християнської етики. Світоглядну індивідуальність творчості Щоголева відбиває ідея ушляхетнюючого впливу спілкування з природою. Семантичні компоненти, характерні для просвітницької лірики (осуд відмови від сповідуваних ідеалів, антимілітаристські мотиви) репрезентують поезії «Братерство» і «Война». Етапним періодом в осмисленні Щоголевым просвітницьких ідей була середина 80-х років. Поет висловлює сумнів у правомірності однієї з визначальних ідейних настанов просвітницької поезії — гуманістичне відродження суспільства у майбутньому як мета громадянської діяльності інтелігенції. У вірші «Сподівання» (1885) обстоюється думка про ілюзорність віри в побудову ідеального суспільства, підтверджена аргументами об'єктивно-історичного (недосяжність суспільного ідеалу впродовж історії людства) і суб'єктивно-психологічного плану (особиста незацікавленість можливим у віддаленій перспективі). Загострене сприйняття екзистенційної суперечності, що становило базову складову романтичного світовідчуття поета, зумовлює переосмислення просвітницької ідеології. Морально-етична спрямованість поезій просвітницької тематики відображає загальну тенденцію пізньої лірики Щоголева — зосередженість на етичних аспектах соціального та особистісного буття. У віршах «Панку», «Верцадло» висловлюється осуд бездуховності суспільства, рабської психології. Християнсько-етичні цінності надії, віри, терпіння — у центрі поезій «Поле поорано» і «Три дороги». Ряду творів

властиві дидактизм, притчева алегоричність — «Лялька», «Метелик», «Нива».

Переосмислення просвітницької естетичної парадигми і актуалізація романтичних тенденцій простежується в інтерпретації світоглядної категорії творчості. У поезіях кінця 70 — першої половини 80-х років домінує просвітницький тип структур значення і конститутивних форм. Співчуття до «безчасного зроду», «неодмовної матері», «непривітаної дівчини» декларується як джерело творчості («Струни»), широко використовується просвітницька емблематика зерна, ниви, жнив («До дітей», «Зерно»). На тлі переважання просвітницького дискурсу виступають романтично означені структурно-семантичні риси. Поезія осмислюється як вираження духовної сутності творчої особистості: «із серця вирвані завіти» («До дітей»), утверджується свобода творчості («Псальма Давидова») і вічність духовних надбань митця: «Але в піснях душа твоя зосталась і голос їх ніколи не замре» («Зерно»). У творах другої половини 80 — початку 90-х років романтичні тенденції посилюються. У поезії «Золота бандура» творчість постає сенсом життя митця, провідної художньої функції набувають символічні образи. Фольклорна основа твору синтезується з літературно-романтичними елементами. Романтичний мотив духовної самотності митця, акцентування надцінної ідеї свободи — у центрі вірша-алегорії «Лебідь».

Взаємодія поетичних традицій XIX ст. і художніх тенденцій межі століть, багатоваріантність форм художнього бачення образу визначають в поезії Щоголева образотворчу функцію природи. Зображальний спосіб художньої інтерпретації природи поєднується в його пізній ліриці з виражальним принципом, реалізованим в паралелізмах, контрастах, алегоріях, конотативних значеннях. Наближені до неокласичної поетики описові пейзажні замальовки свідчать про увагу до предметної деталі: «свиснув бабак», «почорніла дорога», «озеро проміж сосен блиснуло» («Весна»); «по землі лягає мла», «хмара небо затягла» («Вечір»); «Як на двір, на стіни, ганок і на шлях за ворітьми Упаде із неба промінь, Дим пов'ється з димарів, На току підніме гомін Зграя галок і граків» («Зимний ранок»). Як зазначають дослідники, «Щоголів виступає одним із чільних представників зримо-предметного письма, що переживає новий свій етап у другій половині XIX ст., особливо у 70–90-х роках» [1, с. 511]. Разом з тим образ природи часто підпорядковується авторській ідеї, має виражальну, психологічно-асоціативну функцію. В основі композиції поезії «Вітрові» — типово романтичний психологічний паралелізм бурі, яка ламає дерева, і життєвої бурі, що «надломила серце». Цей вірш яскраво ілюструє відзначене ще М.Зеровим романтичне чуття природи у Щоголева [2, с. 317]. У ряді творів психологічний паралелізм через семантичне дистанціювання авторських асоціацій набуває алегоричного звучання: у вірші «Колодязь» чиста вода в лісовій криниці порівнюється з

душевною чистотою шукачів правди і добра; вірш «Рокита» містить пейзажний сюжет про спалене блискавкою могутнє дерево, який переходить у роздум про несправедливість світобудови; основу композиції вірша «Лебідь» становить паралелізм смерті самотнього лебедя і долі «непривітаного співця». Для пізнього Щоголева характерний елегійний тип психологічно-асоціативного пейзажу, широко розгорнутий українською поезією декадансу. Маркований мінорним настроєм осінній пейзаж віршів «Осінь», «Листопад» супроводжується ліричними мотивами смутку за втраченим, роздумами про тимчасовість буття. Структурно-семантичну рецепцію традицій української романтичної лірики виявляє патріотична конотація пейзажу, що конкретизується зіставленням українських красивидів і чужоземної природи («Багато мочі і краси», «На чужині»). У віршах «Травень», «В діброві» домінує емоційне сприйняття краси природи, яка бачиться джерелом душевної наснаги. Природа як «царство тиші і покою» протиставляється гамірному місту, і в цьому аспекті пошуків оптимального духовного середовища Щоголев солідаризується з пізнім Кулішем [4, с. 100]. Контраст природи і міської цивілізації становить також світоглядну базу поезій «Циган» і «Чабан». Романтична апологетизація вільного життя цигана і чабана серед степових просторів підсилюється акцентуванням естетичної і моральної ущербності міста. Психологічний контраст природи і життя людини невластивий художньому мисленню поета. Антитетичні образи пейзажних поезій Щоголева виявляють контрасти в самій природі: настроєва протилежність літа й осені («Літній ранок»), пейзажна ідилія і боротьба за існування («Озеро»). Природа у Щоголева завжди співзвучна психологічному стану суб'єкта вислову, що засвідчує романтичні засади художнього світогляду поета.

Важливим формантом художньої специфіки поезії Щоголева пізнього періоду творчості є передмодерністична означеність ритмомелодичної структури. На тлі рецепції ритмомелодичних традицій XIX ст. в пізній ліриці Щоголева започатковуються віршові форми, які набули подальшого розвитку в поезії межі століть.

Актуальними залишаються фольклоризовані ритмомелодичні засоби, характерні для української романтичної лірики XIX ст., що об'єднують поезію Щоголева останніх десятиліть XIX ст. з ранньою творчістю письменника. Народнопоетичне віршування найпродуктивніше в ліриці пісенного звучання:

*Котилося сонечко за гору,
Гонила я череду в ту пору;
Жену мою череду — втомлюся,
Осталась би на ніч там — боюся.*

«Чередниця»

Поет плідно використовує ритмомелодичну динаміку різних форм народного вірша: 10-складового («Добридень», «Чередниця»), 9-складового («Галя»), 14-складового («Вербиче-

нька»). Наближені до народнопісенного вірша також хореїчні форми у поезіях «Бурлаки», «Горішки». З національною поетичною традицією, похідною від хореїчної тенденції українського народного вірша, пов'язане широке використання хореїчної метрики в пізній поезії Щоголева. Творчість Щоголева репрезентувала ритмомелодичні засоби, які свідчать про її спільність із загальним контекстом української поезії другої половини XIX ст. Зокрема, за спостереженнями дослідників, Я.Щоголев, як і М.Старицький, І.Манжура, Б.Грінченко, широко користувався трискладовими розмірами [3, с. 186].

Активна рецепція поетичних традицій поєднується в творах Щоголева з ритмомелодичним оновленням вірша. Вірш «Келих» позначений увагою до звукової форми слова, ускладненістю фонічного малюнка тексту, що свідчить про становлення ритмомелодичних тенденцій поезії кінця XIX — початку XX ст.:

*Дно твоє, келих, глибоке і чисте,
Блище і сяє, як кубло огнисте;
Грони родзинок заледве не дишуть,
Паростки листям прозірним колишуть.*

Виразність фонічної структури і динамічна ритмокомпозиція властиві поезії «Косарі», яка запо-

чатковує ритмомелодичні форми, розвинуті лірикою Лесі Українки, М.Вороного, Г.Чупринки і П.Тичини:

*На покоси впали роси,
Не бряжчать об жито коси
На ланах,
І до ранньої зорі
Позаснули косарі
На стернях.*

Звукоімітаційна функція асонансів та алітерацій цього вірша, а також нерівноскладова хореїчна форма зумовлює його перегук з твором Г.Чупринки «Косовиця».

Художній світогляд і структура віршової форми пізньої лірики Я.Щоголева виявляє взаємодію поетичних традицій і зародження модерністичного дискурсу української поезії. Як художній феномен передмодерністичної доби поезія Я.Щоголева останніх десятиліть XIX ст. є важливим етапом становлення естетичних тенденцій декадансу і неокласицизму, що відбувалося в творчості поета у контексті домінантної функції романтичних традицій української літератури, синтезованих з просвітницькою ідейно-естетичною парадигмою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар М. Яків Щоголів / М.П.Бондар // Історія української літератури XIX століття : у 2 кн. — К.: Либідь, 2006. — Кн. 2. — С. 505–522.
2. Зеров М. «Непривітаний співець» (Я.Щоголів) // Зеров М. Твори : у 2 т. / Микола Зеров. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 294–323.
3. Костенко Н. Українське віршування XX століття / Н.В.Костенко. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. — 287 с.
4. Соловей Е. Українська філософська лірика / Е.С.Соловей. — К.: Юніверс, 1999. — 365 с.
5. Ткачук М. Українська поезія останньої третини XIX століття: основні тенденції розвитку й естетична стратегія / Микола Ткачук. — Тернопіль: Тернопільський державний педагог. ун-т, 1998. — 80 с.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2011